

FILOLOGIJA 69, Zagreb 2017.

UDK 81'374:811.16

<https://dx.doi.org/10.21857/y26kec3pg9>

Pregledni članak

Primljen 30.IV.2017.

Prihvaćen za tisak 25.IX.2017.

Zdenka Ribarova
Slovanský ústav AV ČR
Valentinská 1, CZ-11000 Praha 1
zribarova@yahoo.com

STAROSLAVENSKA LEKSIKOGRAFIJA: SADAŠNJE STANJE I PERSPEKTIVE

Paleoslavistička leksikografija u zadnjih šezdesetak godina bilježi značajan razvoj i postupno se konstituira kao samostalna specijalizirana disciplina u okviru dijakronijske leksikografije. Ističe se razvoj paleoslavističke leksikografije u 20. stoljeću, osobito u njenoj drugoj polovici. Rad se na ovom području usmjerava na realizaciju nekoliko važnih projekata. To je leksikografska obrada najstarijih staroslavenških rukopisa, izrada velikoga rječnika staroslavenškoga jezika i novoga rječnika crkvenoslavenškoga jezika. U tekstu je naglašeno značenje četverosveščanoga *Rječnika staroslavenškoga jezika* za razvoj paleoslavističke leksikografije, a zatim se govori o suvremenome stanju radova na ovom području.

1. Paleoslavistička leksikografija u današnje vrijeme predstavlja zasebnu specijaliziranu leksikografsku disciplinu, kao što je vidljivo već u velikoj međunarodnoj leksikografskoj enciklopediji u kojoj je paleoslavistička leksikografija obrađena samostalno i ravnopravno s drugim povijesnim leksikografskim disciplinama (Mareš 1990:2255—2268)¹.

U razvoju paleoslavističke leksikografije veliku je ulogu odigrao *Rječnik staroslavenškoga jezika* (*Slovník jazyka staroslověnského*, 1958./1966.—1997.). Leksikografska koncepcija ovoga rječnika i primijenjeni metodološki postupci, koji su se tijekom izrade usavršavali, izvršili su velik utjecaj na leksikografsku teoriju i praksu i na nezaobilazan su način doprinijeli formiranju paleoslavističke leksikografije kao posebne discipline u okviru povijesne leksikografije.

¹ U češkoj verziji dopunjena je bibliografija do 1998. godine, v. Mareš 2000:632—649.

U današnje vrijeme jasno dolazi do izražaja spoznaja da pri leksikografskoj obradi prvoga pisanoga jezika Slavena treba uzeti u obzir kulturno-povijesno značenje toga jezika i njegove funkcije kao liturgijskoga jezika i jezika pismenosti. Ujedno dolazi do izražaja specifičan karakter njegova leksičkoga i gramatičkoga sustava koji se razvijao u konfrontaciji s grčkim jezikom predložaka i ujedno u konfrontaciji s domaćim dijalektnim sustavima. Sve su te specifičnosti utjecale na oblikovanje autonomne strukture jezika za koju je karakteristična heterogena struktura leksičkoga sustava i visok stupanj varijabilnosti na svim razinama.

Od kompleksne leksikografske obrade staroga jezika suvremena dijakronijska leksikografija zahtijeva dubinski opis leksičkoga sustava s uvažavanjem svih njegovih specifičnosti kao i interdisciplinarni pristup koji svakako ima udjela u temeljitoj semantičkoj analizi. Spomenute dvije dimenzije međusobno se nadopunjuju. Svakako, za zadovoljavanje spomenutih zahtjeva potrebno je dobro poznavanje svih osobitosti obrađivanoga jezičnoga sustava i kombiniranje različitih metodoloških postupaka u skladu s leksikografskom koncepcijom i postignućima suvremene paleoslavistike.

2. Sve se ove spoznaje oblikuju postupno, paralelno s razvitkom paleoslavistike koji je povezan s inicijativama za leksikografsku obradu staroslavenskoga jezika koje se datiraju od 50-ih godina 19. stoljeća. Potrebu za leksikografskom obradom najstarijega pisanoga jezika Slavena slavistika uočava vrlo rano, zapravo već u svojim počecima. S idejom o izradi rječnika staroslavenskoga jezika dolaze već Dobrovski i Kopitar, ali za sluga za ostvarenje te zamisli pripada Franzu Miklošiču, koji je 1850. godine objavio prvi veliki rječnik crkvenoslavenskoga jezika, *Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti*. Prerađeno i dopunjeno izdanje toga rječnika poznati je *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, objavljen u Beču u godinama 1862. – 1865.²

U Miklošičevo vrijeme proučavanje staroslavenskoga jezika i njegova kasnijega razvitka u pojedinim sredinama bilo je još u počecima. Veći dio najstarijih staroslavenskih spomenika nije još bio znanstvenicima dostupan, te slavistima nisu mogle bile poznate sve osobitosti jezičnoga sustava njihova jezika.

Miklošič svoj rječnik naziva *staroslavenski*, pri čemu pod tim pojmom podrazumijeva najstariji književni jezik Slavena u svim njegovim vremenskim i teritorijalnim varijantama od početka pa do kraja njegove uporabe u pojedinim sredinama u skladu s tadašnjim shvaćanjem te problematike. Miklošič nastoji u svoj rječnik uključiti leksik svih tada poznatih tek-

² Detaljnije o Miklošičevim rječnicima v. Mareš 1992.

stova što u svojoj konačnici znači da u Miklošičevu rječniku dominiraju uglavnom mlađi crkvenoslavenski spomenici različitih redakcija: ruske, bugarske, makedonske, srpske i hrvatske. Od kanonskih tekstova mogao je biti uključen samo *Suprasalski kodeks* i *Kločev zbornik*. S obzirom na svoje izvore, Miklošičev *Leksikon* predstavlja rječnik književnoga jezika. Unatoč tomu sam autor smatra da se u isto vrijeme radi o povijesnom rječniku slavenskih jezika, koji zajedno s njegovom *Poredbenom gramatikom slavenskih jezika* (Miklošič 1852. – 1875.) i kasnijim *Etimološkim rječnikom slavenskih jezika* (Miklošič 1886) zaokružuje poredbeni opis gramatike i leksikona slavenskih jezika.

Iako je Miklošičev rječnik danas metodološki zastario, još uvijek je u uporabi, jer do danas predstavlja jedinstveni crkvenoslavenski rječnik u kojemu se na jednome mjestu prikazuje rječnički fond različitih redakcija crkvenoslavenskoga jezika.

2.2. Gotovo paralelno s drugim izdanjem Miklošičeva rječnika u Petrogradu izlazi *Словарь церковнославянскаго языка* (1858. – 1861.) Aleksandra Hristoforoviča Vostokova. Iako popis izvora ovoga rječnika obuhvaća čak 130 spomenika od 10. do 18. stoljeća, ipak se među njima nisu mogli nalaziti najstariji staroslavenski tekstovi koji počinju slavistici biti dostupni tek od kraja 70-ih godina 19. stoljeća. S druge strane, u ovaj su rječnik uključeni brojni tada poznati stari ruski tekstovi tako da se ovaj rječnik zapravo može smatrati prvim rusko-crkvenoslavenskim rječnikom koji i danas ne gubi na svom značenju.

Rječnici Vostokova i Miklošiča međusobno su povezani materijalnom osnovom. Naime, Vostokov u svoj rječnik uključuje materijal iz prvoga Miklošičeva rječnika, dok Miklošič svoj drugi rječnik dopunjuje materijalom preuzetim iz Vostokova.

2.3. U 60-im godinama 19. stoljeća izlazi još jedan rječnik staroga jezika, odnosno *Речник из књижевних старина српских* Đure Daničića (Beograd 1863. – 1864.). Daničić nema namjeru pisati rječnik staroslavenskoga ili crkvenoslavenskoga jezika već upravo starosrpski rječnik. Tomu cilju podređen je i izbor izvora. Daničić se, naime, trudi uključiti u rječnik samo građu koju smatra izvornom. Zbog toga selekcionira izvore, čak je i ekscerpcija uključenih izvora selektivna, jer se trudi birati samo riječi koje imaju kontinuitet u srpskome narodnome jeziku. Zbog toga je razumljivo da se normalizacija natuknica ovoga rječnika zasniva na raškome pravopisu, koji predstavlja autoritativnu normu srpske pismenosti sve do 15. stoljeća. I ovaj rječnik svoje značenje ne gubi do danas.

2.4. Pri kraju 19. stoljeća pojavljuje se još jedno značajno leksikografsko

djelo koje obrađuje leksik crkvenoslavenskoga jezika. To su posmrtno izdani *Матеріалы для словаря древнерусского языка* (1893.—1903.) Izmaila Ivanoviča Sreznjevskoga. Na ovome je rječniku Sreznjevski radio cijeli život stalno proširujući njegovu materijalnu bazu. Svoj je rječnik zamislilo prvenstveno kao staroruski rječnik i ta koncepcija u njemu jasno dolazi do izražaja iako je i crkvenoslavenska komponenta dobro zastupljena. Sam Sreznjevski svoje djelo smatra rječnikom narodnoga i crkvenoga jezika, polazeći od uvjerenja da je nemoguće povući oštru granicu među tim dvjema komponentama. Zbog toga smatra sasvim nerealnim Daničićevo uvjerenje da je moguće iz starih izvora izdvojiti samo narodne riječi. Sreznjevski u svoj rječnik uključuje kako originalne tako i prijevodne tekstove koji pripadaju različitim žanrovima i poznati su u staroruskoj pismenosti od najstarijih vremena sve do 16. i djelomice do 17. stoljeća. Iako Sreznjevski svjesno ne uključuje najstarije staroslavenske rukopise, ipak njegov rječnik sadrži veći broj tipično staroslavenskih riječi od Miklošičeva, jer su Sreznjevskomu bili dostupni brojni staroruski tekstovi iz 11. i 12. stoljeća koji u visokoj mjeri čuvaju staroslavensku leksičku normu.

3. Paleoslavistička leksikografija u 20. stoljeću, i osobito u njegovoj drugoj polovici, postavlja si nekoliko velikih i neodgodivih zadataka: leksikografska obrada najstarijih tzv. kanonskih staroslavenskih rukopisa, zatim izrada velikoga rječnika staroslavenskoga jezika, te izrada novoga crkvenoslavenskoga rječnika. Na leksikografske radove koji spadaju u ova tri područja osvrnut ćemo se u potonjem tekstu.

3.1. Leksik najstarijih slavenskih rukopisa obrađen je u nekoliko rječnika. Najstariji od njih je priručni rječnik Linde Sadnik i R. Aitzetmüllera *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten* koji predstavlja prvi pokušaj prikazivanja materijala iz kanonskih rukopisa u samostalnom rječniku koji će ujedno služiti kao praktičan priručnik pri proučavanju najstarijih staroslavenskih tekstova, prije svega korisnicima iz njemačkoga jezičnoga područja. Ipak, tu skromnu namjenu ovaj je rječnik daleko nadmašio.

Rječnik obrađuje rječnički fond 20 starih rukopisa (9 kodeksa i 10 odlomaka) uključujući i *Praške odlomke* i *Kijevske listiće*.³ Osim toga uključen je i natpis cara Samuila.

Natuknice imaju etimološku normalizaciju, gramatičku odrednicu, ali ne i grčke paralele. Semantika je definirana samo prijevodom na njemački jezik ali bez semantičke analize. Specifičnost i najvažniji doprinos rječ-

³ Naravno da među kanonske rukopise tada još nije mogao biti uključen *Eninski apostol* čije je izdanje objavljeno tek 1965. godine (Mirčev — Kodov 1965).

nika predstavljaju dva izvanredno korisna dodatka. Prvi dodatak sadrži odostražni rječnik, dok drugi dodatak predstavlja kratak etimološki rječnik osnovnih korijenskih riječi⁴.

3.2. Kao priručnik namijenjen svim zainteresiranima za proučavanje staroslavenskog jezika s engleskoga govornoga područja koncipiran je Lysaghtov rječnik koji u prvome izdanju nosi naslov *Material towards the Compilation of a Concise Old Church Slavonic English Dictionary* i objavljen je 1978. godine na Novom Zelandu. Drugo dopunjeno izdanje objavljeno je 1987. godine u Beču pod naslovom *Old Church Slavonic (Old Bulgarian) – Middle Greek – Modern English Dictionary*. Osim kanonskih rukopisa uključenih i u rječnik Sadnikove i Aitzetmüllera (dakako, uz *Eninski apostol*) u ovaj su rječnik uključeni i svi tada poznati stari natpisi. Time se donekle udaljava od uobičajene koncepcije kanonskoga rječnika i približava se koncepciji za koju se zalaže bugarska slavistika u *Starobugarskome rječniku*. U koncepciji Lysaghtova rječnika na više područja (definiranje natuknice, grčki ekvivalenti, semantička struktura) jasno se osjeća velik utjecaj SJS iz kojega je crpljen materijal.

Iako oba spomenuta rječnika predstavljaju dobre priručne rječnike, napose rječnik Sadnikove i Aitzetmüllera koji je dugo vrijeme punio ulogu jedinstvenoga kanonskoga rječnika, oni ipak ne zadovoljavaju zahtjeve suvremene paleoslovenističke leksikografije, osobito u odnosu na prikazivanje semantičke strukture leksema. Zbog toga se pojavila potreba izrade novoga staroslavenskoga rječnika kanonskih tekstova.

3.3. Suvremeni rječnik koji obrađuje najstarije staroslavenske tekstove iz 10. i 11. st. izlazi 1994. godine u Moskvi pod redakcijom E. Bláhove, R. M. Cejtlin i R. Večerke: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*.

Rječnik je izrađen u češko-ruskoj suradnji, ali najveći udio u njemu ima češka paleoslovenistika ne samo u obradi materijala (gotovo 70%) već i zbog toga da je rječnik nastao na temelju praške kartoteke SJS i ujedno su se pri njegovoj izradi mogla koristiti leksikografska iskustva s obradom materijala za veliki staroslavenski rječnik.

Spomenuti staroslavenski rječnik koncipiran je prije svega kao rječnik tekstova koji se definiraju kao kanonski. Zbog toga se navode detaljne informacije o obrađenim tekstovima i njihov je rječnički fond uključen u punom opsegu. Navode se i podatci o frekvenciji u pojedinim spomenicima,

⁴ Danas postoji novi retrogradni indeks kanonskih tekstova kompletiran podatcima iz novootkrivenih kanonskih rukopisa, v. Ribarova 2003:127–190. Isto tako postoji novi etimološki rječnik stsl. jezika (vidjeti ovdje sub 6).

kod riječi s manjom frekvencijom citiraju se konkretna mjesta u rukopisima. Način obrade i strukturiranje svake natuknice odraz je suvremene razine poznavanja jezika i leksičkoga sustava kanonskih spomenika i ujedno i sadašnjega stanja paleoslavističke leksikografije.

Dakako da u materijalnu osnovicu rječnika nisu mogli biti uključeni svi novootkriveni kanonski rukopisi, koji ni danas nisu do kraja dostupni. Dostupni novootkriveni rukopisi, među koje spadaju novi dijelovi *Sinajskoga psaltira* i *euhologija*, *Vatikanski palimpsest* i *Sinajski palimpsest*, mogli su biti uključeni tek u novo izdanje, u kojemu su dodani i prijevodi na engleski jezik. To je izdanje trenutačno u obliku rukopisa pripremljeno za tisak u Pragu⁵.

3.4. 1999. je godine pod naslovom *Старобългарски речник* u Sofiji objavljen prvi dio (а–н) još jednoga rječnika koji obrađuje kanonske staroslavenske tekstove. Drugi je dio (о–ѡ) izišao 2009. godine. U skladu s poznatim stavovima bugarske slavistike ovaj je rječnik koncipiran kao povijesni rječnik bugarskoga jezika iz razdoblja od 9. do 11. stoljeća. Osim poznatih kanonskih rukopisa⁶ u ovom se rječniku leksikografski obrađuje i sav poznati stari epigrafski materijal. Za ovaj je rječnik karakteristična bogata opimljenost i detaljna analiza semantičke strukture. Novitet ovoga rječnika predstavlja uključivanje osvrta na prisutnost obrađenih riječi u suvremenome bugarskom jeziku i u njegovim dijalektima. Time se, dakako, nastoji naglasiti da se radi upravo o rječniku staroga bugarskoga jezika.

3.5. Rad na velikom rječniku staroslavenskoga jezika češka je slavistika otpočela još 1943. godine pod rukovodstvom J. Kurza, nadovezujući se na prethodne inicijative i iskustva u tom području opisane u uvodu⁷. Rječnik staroslavenskoga jezika (*Lexicon linguae palaeoslovenicae — Slovník jazyka staroslověnského*) počeo je izlaziti u Pragu 1958. godine, zadnji njegov svezak objavljen je 1997. godine.

Ovaj rječnik obrađuje leksik tekstova koji potječu iz najstarijega razdoblja slavenske pismenosti i sačuvani su ne samo u starim prijepisima iz 10. i 11. stoljeća, već i u mlađim crkvenoslavenskim prijepisima različitih redakcija za koje se pretpostavlja da predstavljaju ćirilometodsku tradiciju. Zbog toga se među izvorima ovoga rječnika uz kanonske rukopise nalaze i brojni kasniji prijepisi raznih redakcija, odnosno izvori koji potječu iz 11. do 17. stoljeća. Od početna 83 izvora njihov je broj tijekom rada nara-

⁵ Popis svih novih izvora uključenih u drugo izdanje nalazi se u predgovoru indeksima (Ribarova 2003:9–10).

⁶ Riječi iz novootkrivenih sinajskih rukopisa i novih epigrafskih izvora nalaze se u dodatku na kraju II. sveska, str. 1297–1320.

⁷ Kurz 1966:I–VI, Kurz 1948:286–309. Usp. i Bláhová 2008.

stao na 95. Treba dodati da u tu brojku nisu uključeni novootkriveni staroslavenski rukopisi koji će biti obrađeni u dodatcima kojima je posvećen 5. dio ovoga rječnika: *Slovník jazyka staroslověnského V. Addenda et corrigenda*. Do danas je objavljeno 6 sveščića dodataka до лісти (SJS5: 2010–2015).

Za SJS je karakteristična detaljna analiza semantičke strukture leksema, uvid u strukturu višečlanih naziva i njihovo predstavljanje u natuknicama, poštovanje osobitosti leksičke norme i uočavanje dinamičnih promjena normi na različitim razinama. Za ovaj je rječnik karakteristična osobita pozornost prema jeziku predložaka (najčešće grčkomu, ali i latinskomu), jer taj utjecaj predstavlja nezaobilazni faktor pri dubinskoj analizi semantike pojedinih leksema. U natuknicama SJS donosi brojne informacije važne za funkcioniranje riječi u leksičkom i gramatičkom sustavu jezika i ujedno i u potvrđenome kontekstu. Zbog toga se uzimaju u obzir tekstološke i druge varijante, komentiraju se nejasna mjesta u tekstovima u skladu s interpretacijskom funkcijom rječnika.

Originalnost leksikografske koncepcije ovoga rječnika sastoji se ne samo u potpunom uvažavanju specifičnih osobitosti zastupjenih u gramatičkom i leksičkom sustavu, nego i u kombiniranju metodoloških postupaka povijesne leksikografije s pojedinim specifičnim postupcima objasnidbene i prijevodne višejezične leksikografije, uz to i s postupcima enciklopedijske i etimološke leksikografije kao i s postupcima poznatim iz rječnika sinonima.

U okviru svjetske paleoslavistike *Rječnik staroslavenskoga jezika* predstavlja jedinstveno djelo koje je na nezamjenjiv način obilježilo razvoj paleoslavističke leksikografije u drugoj polovici 20. stoljeća, djelo koje omogućava temeljita istraživanja leksika staroslavenskih tekstova i leksičkoga sustava najstarijega pisanoga jezika Slavena.

Ovaj rječnik, kao i staroslavenski rječnik kanonskih tekstova dokumentira velike promjene nastale tijekom druge polovice 20. stoljeća u području paleoslavističke leksikografije (Bláhová 2008). Njihovi su razlozi brojni.

4. Intenzivna proučavanja jezika staroslavenskih i crkvenoslavenskih spomenika omogućavaju točniju periodizaciju najstarijega pisanoga jezika Slavena (Večerka 1976, 1999), definiranje njegovih funkcija i njegova suodnosa s narodnim jezikom u sredinama u kojima se rabio i uočavanje dinamičnoga razvoja njegove leksičke norme.

Dok su u prvoj polovici 20. stoljeća paleoslavistička istraživanja usmjerena na upoznavanje pravopisno-fonoloških i morfoloških osobitosti staroslavenskih i crkvenoslavenskih tekstova, za drugu je polovicu 20. stoljeća karakteristično usmjeravanje pozornosti na sintaksu i leksik. Ova su istraživanja jasno pokazala da slučajno sačuvani najstariji staroslavenski

kanonski spomenici mogu poslužiti samo kao osnova za upoznavanje sintaktičkoga i leksičkoga sustava staroslavenskoga jezika, ali sami po sebi nikako nisu dovoljni za izvođenje općevaljanih i objektivnih zaključaka. Naime, brojni spomenici koji su nedvojbeno bili prevedeni u Velikoj Moravskoj, sačuvani su samo u mlađim prijepisima različitih redakcija. Naravno, ovi mlađi prijepisi sadržavaju i kasnije jezične promjene, ali su često nezamjenjiv izvor za upoznavanje starijega stanja leksičkoga i sintaktičkoga sustava staroga jezika. Na taj se način ističe značenje crkvenoslavenskoga materijala i nužnost njegova detaljnijeg istraživanja kao i potreba njegove leksikografske obrade.

Do ove spoznaje slavistika dolazi vrlo rano, zapravo paralelno s radom na SJS. Projekt izrade crkvenoslavenskog rječnika prihvaćen je na IV. međunarodnom kongresu slavista u Moskvi (1958). Ovaj je prijedlog računao s izradom rječnika koji će obuhvatiti sve redakcije crkvenoslavenskoga jezika i zamijenit će danas već zastario ali još uvijek nezamjenjiv Miklošičev rječnik. Ta se zamisao dobro vidi u prijedlogu F. V. Mareša formuliranu još 1962. godine i objavljenu 1966. godine u ruskom prijevodu (Mareš 1966), dok je originalna češka verzija objavljena tek 2007. godine (Mareš 2007). Ta je inicijativa izazvala živu diskusiju i uskoro je doživjela modifikacije koje su rezultirale izradom redakcijskih crkvenoslavenskih rječnika⁸.

5. Od crkvenoslavenskih rječnika koji se programski nadovezuju na spomenutu inicijativu kao prvi počeo je izlaziti *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* od kojega su zasada objavljena prva dva sveska (RCJH 2000, 2015). Rad se nastavlja izradom sveščića za III. svezak.

Kasnije (2000) počeo je izlaziti *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција* od kojega je objavljen I. svezak (RCJM 2006). Sada se radi na sveščićima za II. svezak.

Oba ova rječnika obrađuju sve lekseme koji se nalaze u leksičkome arhivu. To su ne samo apelativi već i mjesna i osobna imena s obzirom na njihovo kulturno-povijesno značenje. U suglasnosti s interpretacijskom funkcijom obrađuju se i komentiraju i sve jedinice koje u tekstovima nisu na zadovoljavajući način potvrđene, bilo u odnosu na njihovu formu, bilo u odnosu na semantiku (tzv. koruptele). Time se zapravo radi kompromis među rječnikom jezika i rječnikom tekstova slično kao u SJS.

Osim ova dva rječnika u Beogradu je 2007. godine najavljena izrada crkvenoslavenskog rječnika srpskih jevanđelja s naslovom: *Српскословенски речник јеванђеља* koji je predstavljen u oglednom sveščiću (Jovanović — Savić 2007a). O koncepciji najavljivanja rječnika detaljno se govori i u član-

⁸ Detaljnije o povijesti ove inicijative vidjeti Nazor 2008:65–82.

ku G. Jovanović i V. Savića iz iste godine (Jovanović—Savić 2007b). Ovdje se predlaže specifična leksikografska koncepcija različita od one u hrvatskom i makedonskom crkvenoslavenskom rječniku. U najavljeni srpskom rječniku velika se pozornost posvećuje komentiranju stanja u tekstovima na svim razinama, uključujući i pravopisno-fonološke i gramatičke osobitosti jezičnoga sustava, u obzir se uzima i tekstološka problematika uključenih izvora. Kasnije je u Beogradu započeta ekscerpcija za srpski redakcijski rječnik s naslovom *Оглед српског редакцијског речника* koji uključuje građu iz drugih srpskih izvora.

Planirani *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika istočnoslavenske redakcije* (*Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв.*) ostaje samo u fazi najave, iako u Kijevu postoji kartoteka, i još je 1987. godine objavljen ogledni sveščić. Iz njega se vide brojne specifičnosti zamišljene leksikografske koncepcije (Bláhová 1989:319–321). Zbog nedostatka sredstava i suradnika rad na ovom rječniku je zaustavljen.

Ipak, treba naglasiti da istočnoslavenski crkvenoslavenski materijal ne ostaje izvan obzira ruske paleoslavistike. U Moskvi izlaze dva staroruska rječnika u kojima je neizostavno zastupljena i crkvenoslavenska komponenta, tako da ovi rječnici nude zapravo kompromisan oblik kombinirana rječnika u kojemu se uz staroruski rječnički fond nalazi i leksičko i duhovno naslijeđe ruskocrkvenoslavenske pismenosti (Krysko 2007). To su: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* i *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Nad oba se rječnika radi, prvi je stigao do riječi *svbŕtŕtise*, drugi do *tolbmŕže*.

6. Paralelno s radom na staroslavenskome rječniku već se od samoga početka računalo s izradom grčko-staroslavenskoga rječnika na temelju grčko-staroslavenske kartoteke. O potrebi realizacije takva rječnika govori već 1942. godine J. Kurz predlažući izradu rječnika staroslavenskoga jezika⁹. O njegovoj se koncepciji dugo raspravljalo što je vidljivo iz objavljenih prijedloga (Kyas 1978, Páclová 1986, Švábová 1991). Nakon duljega prekida u 90-im godinama rad je obnovljen 2004. godine. Pod rukovodstvom E. Bláhove prodiskutirana je koncepcija koja je u usporedbi s ranijim prijedlozima doživjela nove modifikacije (Čermák 2007). Indeks je započeo izlaziti 2008. godine. Danas je gotov cijeli prvi dio koji sadrži uvod i natuknice od alfe do game. *Grčko-staroslavenski indeks* svojom koncepcijom, načinom obrade i svojim izvorima neposredno se nadovezuje na SJS i koncipiran je kao njegov drugi samostalni dio.

⁹ Predavanje u Društvu za slavensko jezikoslovlje (Společnost pro slovanský jazykozpyt). Pismena verzija v. Kurz 1948:286–309.

Na temelju praške kartoteke izrađuje se još jedan rječnik: *Etimološki rječnik staroslavenskoga jezika* koji izlazi od 1989. godine i dosada je objavljeno 17 sveščića (a — větь).

Rječnik staroslavenskoga jezika i *Grčko-staroslavenski indeks* uz *Etimološki rječnik staroslavenskoga jezika* nakon dovršenja predstavljat će za sada naj-svestraniju obradu leksičkoga fonda staroslavenskoga jezika, jer prikazuju oblikovanje i razvoj rječničkoga fonda prvoga književnoga jezika Slave-na u najstarije vrijeme kao i tendencije njegova razvoja u kasnijim fazama uporabe crkvenoslavenskoga jezika u raznim sredinama.

Svakako, ne zanemarujemo činjenicu da će u budućnosti ovu sliku dopuniti još uključivanje obrade latinsko-staroslavenske ekvivalencije i osobitosti prevodilačke tehnike s latinskoga. Materijala ima dovoljno i u Pra-gu, a osobito u Zagrebu, i njegova obrada u obliku latinsko-staroslaven-skoga rječnika ili indeksa još predstoji.

7. Relativno noviji projekt povezan s leksikografskom obradom rječnič-kog fonda staroslavenskoga i crkvenoslavenskoga jezika predstavlja *Po-redbeni indeks* uz rječnike obrađivane u okviru Komisije za crkvenoslaven-ske rječnike. U sadašnje vrijeme obrađen je 1. dio ovoga indeksa u koji su ušla slova а — з. Njegovo elektronsko izdanje realizira MANU¹⁰.

U *Poredbeni indeks* uključene su natuknice koje se nalaze u obama sta-roslavenskim rječnicima (kanonski i tzv. veliki rječnik), zatim u crkveno-slavenskim rječnicima hrvatske, makedonske i srpske redakcije, a od ru-skih rječnika u *Rječniku staroruskoga jezika od 11. do 14. stoljeća*. Neobrađe-ni dijelovi pojedinih rječnika uključuju se na temelju indeksa uz kartote-ke. Iz ovih rječnika uključuju se sve postojeće redakcijske natuknice, čime se dobiva informacija o svim specifičnostima njihove pravopisne, fonološ-ke i morfološke normalizacije. Povezivanje svih tih razlika osiguravaju za-jedničke natuknice. Na taj ćemo način dobiti dosada najopsežniji inventar staroslavenskoga i crkvenoslavenskoga rječničkog blaga. Nudi se i pored-beni pogled pri čemu će biti bolje vidljive specifičnosti rječničkoga fonda obrađenoga u pojedinim rječnicima. Ujedno, ovaj uvid može biti poticaj za nova istraživanja.

8. Smatramo da možemo zaključiti da svi spomenuti projekti nedvojbe-no bitno doprinose upoznavanju starijih stadija vlastite ali i općeslavenske pismenosti i boljemu definiranju mjesta svake konkretne sredine u ovome razvoju. Iz toga jasno proizlazi koliko je aktualan rad na postojećim pro-jektima, na njihovu dovršenju i dopunama kao i na novim projektima koji još čekaju svoju realizaciju. Među njih svakako spada i digitalizacija ma-

¹⁰ Dostupno na: <http://ical.manu.edu.mk/books/Sporedben%20indeksMANU.pdf>.

terijala (rječnika i kartoteka) na kojoj svaka sredina radi u skladu sa svojim mogućnostima.

Osim toga trebamo biti svjesni da su ovaj današnji rad omogućile prošle generacije svojim zalaganjem, usustavljivanjem i stvaranjem materijalne osnovice ne samo u vidu kartoteka već i u vidu arhiva kopija starih tekstova. Ti arhivi pružaju neograničene mogućnosti za produbljeno proučavanje crkvenoslavenskoga jezika na svim razinama. Svakako da bismo mogli navesti brojne primjere izdanja starih rukopisa i monografske obrade njihova jezika. Međutim, umjesto svih spomenut ćemo barem jedan primjer korištenja tih mogućnosti: prvu gramatiku hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika koju je pripremio kolektiv autora iz Staroslavenskoga instituta i izdao 2014. godine pod naslovom *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*.

Literatura

- Благова, Эмилия. 2008. Старославянская лексикография в Чехии. *Теория и история славянской лексикографии*. Научные материалы к XIV съезду славистов. Москва. 245–260.
- Bláhová, Emilie. 1989. Индекс кон речникот на македонските библиски ракописи; Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв. Проспект. *Slavia* 58, 317–321.
- Čermák, Václav. 2007. K finální podobě Řecko-staroslověnského slovníku-indexu. *Slavia* 76, 39–46.
- Даничић, Ђуро. 1863–1864. *Рјечник из књижевних старина српских I–III*. Београд. 1863, 1863, 1864.
- Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. 1–17. А—ВѢТЬ. 1989–2014. Glavni urednik Eva Havlová (sv. 1–5). Praha: Academia. 1989, 1990, 1992, 1994, 1995. Glavni urednici Eva Havlová, Adolf Erhart (sv. 6). Praha: Academia. 1996. Glavni urednik Adolf Erhart (sv. 7–12). Praha: Academia. 1997, 1998, 1999, 2000, 2002, 2004. Glavni urednik Irena Janyšková (sv. 13–17). Praha: Academia. 2006, 2008, 2010, 2012, 2014.
- Gadžijeva, Sofija, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić, Jasna Vince. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada. Staroslavenski institut. 420 str.
- Јовановић, Гордана, Виктор Савић. 2007а. *Српскословенски речник јеванђеља. Огледна свеска*. Београд.
- Јовановић, Гордана, Виктор Савић. 2007б. Старословенски јеванђељски речник српске редакције (корпус и методологија обраде одредница). *Slavia* 76, 57–64.

- Карпова, Валентина Леонидовна, Василий Васильевич Нимчук. 1987. *Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв. Проспект*. Киев.
- Крысько, Вадим Борисович. 2007. Русские исторические словари в кругу церковнославянских словарей. *Slavia* 76, 65–71 (= *Čirkevněslovanská lexikografie* 2006. Praha 2007. 45–52).
- Kurz, Josef. 1948. Můj návrh na pokračování v přípravných pracích o staroslověnském slovníku. *Posla Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi*. Brno. 286–309.
- Kurz, Josef. 1966. Úvod. *Slovník jazyka staroslověnského I*. Praha. I–VI.
- Kyas, Vladimír. 1978. Příprava řecko-staroslověnského slovníku. *Listy filologické* 101, 236–238.
- Lysaght, Thomas. A. 1978. *Material towards the Compilation of a Concise Old Church Slavonic English Dictionary*. Victoria University Press. Salamanca Road, Wellington. New Zealand.
- Lysaght, Thomas A. 1987. *Old Church Slavonic (Old Bulgarian) – Middle greek – Modern English Dictionary*. Wien.
- Мареш, Франтишек Вацлав. 1966. Проект подготовки Словаря церковнославянского языка. *Вопросы языкознания* XV/5, 86–98.
- Mareš, František Václav. 1990. Altkircheslavische Lexikographie. 2. Teilbd. Berlin – New York, 2255–2268. In: *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires*. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. An International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie Internationale de Lexicographie. Edd. Hausmann et col., I–III. Berlin – New York. 1989–1991.
- Mareš, František Václav. 1992. Miklošičovy staroslověnské slovníky. *Miklošičev zbornik*. Ljubljana. 1–5.
- Mareš, František Václav. 2000. *Čirkevněslovanská lexikografie. Cyrilometodějská tradice a slavistika*. Praha. 632–649.
- Miklosich, Franz. 1852–1875. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*. Wien.
- Miklosich, Franz. 1862–1865. *Lexicon palaeoslovenico – graeco – latinum emendatum auctum*. Vindobonae. (reprint 1963).
- Miklosich, Franz. 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien.
- Мирчев, Кирил, Христо Кодов. 1965. *Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в.* София.
- Nazor, Anica. 2008. Rječnik crkvenoslavenskoga jezika iniciran na IV. međunarodnom slavističkom kongresu u Moskvi 1958. godine (u povodu 50. obljetnice inicijative). U zb. *Vidjeti Ohrid. Referati hrvatskih sudionika*

- i sudionika za XIX. Međunarodni slavistički kongres (Ohrid, 10. – 16. rujna 2008.).* Priredili Bernardina Petrović, Marko Samardžija. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo – Hrvatska sveučilišna naklada. 65–82.
- Páclová, Ilona. 1986. Ke koncepci řecko-staroslověnského slovníku. *Slavia* 55, 237–346.
- RCJH 2000, 2015 = *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. I. А¹–ВРѢДЬ. Znanstveni urednik Anica Nazor, glavni urednici †Biserka Grabar, Zoe Hauptová, †Franjo Većeslav Mareš. Zagreb: Staroslavenski institut 2000. II. ВРѢДЬНЬ — ЗАПОВѢДНИЦА. Znanstveni urednik Anica Nazor, glavni urednici †Zoe Hauptová, Zdenka Ribarova. Zagreb: Staroslavenski institut 2015. III. ЗАПОВѢДЬ — ЗЕМЛЬНЬ, sv. 21. Znanstveni urednik Anica Nazor, glavni urednik Zdenka Ribarova. Zagreb: Staroslavenski institut 2016.
- RCJM 2006, 2008–2016 = *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*. I. Вовед. А–Б. Главен уредник Зденка Рибарова. Скопје: Институт за македонски јазик ‘Крсте Мисирков’ 2006. II. Б–ВЗІСОКЪ, св. 8–12. Главен уредник Зденка Рибарова. Скопје: Институт за македонски јазик ‘Крсте Мисирков’ 2008–2016.
- Ribarova, Zdenka. 2003. *Indexy k Staroslověnskému slovníku*. Emilie Bláhová (red.). Praha: SLÚ AV ČR (Nová řada, svazek 16). Euroslavica. 241 str.
- Рибарова, Зденка. 2015. *Споредбен индекс кон речниците обработувани во рамките на Комисијата за црковнословенски речници при МКС*. I. А — З. Главен уредник Зденка Рибарова. Скопје: МАНУ, XIX + 818 str. Dostupno na: <http://ical.manu.edu.mk/books/Sporedben%20indeksMANU.pdf>
- Řecko-staroslověnský index. *Index verborum graeco-palaeoslovenicus*. I. Prolegomena. Tabellae synopticae monumentorum slavlicorum. А — Г. 2014. Hlavní redakce Emilie Bláhové. Praha: SLÚ AV ČR, Euroslavica.
- Sadnik, Linda, Rudolf Aitzetmüller. 1955. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg.
- Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* I–X. А — СЪВѢТІСА. 1988–2013. Главни urednik Рубен Иванович Аванесов (sv. I–IV). Москва: АН СССР. Институт русского языка. Русский язык. 1988, 1989, 190, 1991. Главни urednici Рубен Иванович Аванесов, Игорь Степанович Улукханов (sv. V). РАН. Институт русского языка. 2002. Главни urednik Вадим Борисович Крысько (sv. VI). Москва: РАН. Институт русского языка. 2000. (Drugo popravljeno izdanje 2009). Главни urednik Вадим Борисович Крысько (sv. VII–X). Москва: РАН. Институт русского языка. 2004, 2008, 2012, 2013.
- SJS 1966–1997 = *Slovník jazyka staroslověnského* I–IV. Главни urednik Josef Kurz (sv. I–III). Praha: Academia. 1966, 1973, 1982. Главни urednik

- Zoe Hauptová (sv. IV). Praha: Academia. Euroslavica. 1997. (Reprint: *Словарь старославянского языка*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета 2006).
- SJS5 2010–2015. = *Slovník jazyka staroslověnského V. Addenda et corrigenda*. 53–58. а — ѣлице. Glavni urednik Zoe Hauptová (sv. 53–55). Praha: Slovanský ústav AV ČR. Euroslavica. 2010, 2011, 2012. Glavni urednik Václav Konzal (sv. 56). Praha: Slovanský ústav AV ČR. Euroslavica. 2014. Glavni urednik Štefan Pilát (sv. 57–58). Praha: Slovanský ústav AV ČR. Euroslavica. 2015, 2015.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1–30. А — Уберечися. 1975–2015. Glavni urednik Степан Григорьевич Бархударов (sv. 1–4). Москва: АН СССР. Институт русского языка. 1975, 1975, 1976, 1977. (sv. 5–6). Москва: РАН. Институт русского языка. 1978, 1979. Glavni urednik Федот Петрович Филин (sv. 7–10). Москва: РАН. Институт русского языка. 1980, 1981, 1982, 1983. Glavni urednik Димитрий Николаевич Шмелев (sv. 11–13). Москва: РАН. Институт русского языка. 1986, 1987, 1987. Glavni urednik Галина Александровна Богатова (sv. 14–26). Москва: РАН. Институт русского языка. 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1994, 1995, 1995, 1997, 2004, 1999, 2000, 2004. Glavni urednik Вадим Борисович Крысько (sv. 27–29). Москва: РАН. Институт русского языка. 2006, 2008, 2011. Glavni urednik Роман Николаевич Кривко (sv. 30). Москва: РАН. Институт русского языка. 2015.
- Срезневский, Измаил Иванович. 1893–1903. *Материалы для словаря древнерусского языка I–III*. Санктпетербург: Типография Императорской академии наук. 1893, 1902, 1903.
- Старобългарски речник*. I–II. 1999, 2009. Odgovorni urednik Дора Иванова-Мирчева. I. а — н. София: БАН. 1999. II. о — ѣ. Odgovorni urednik Дора Иванова-Мирчева. София: БАН. 2009.
- Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. 1994. Urednici Раля Михайловна Цейтлин, Радослав Вечерка, Эмилия Благова. Москва: Русский язык. (Reprint: Москва: Русский язык. 1999).
- Švábová, Jana. 1991. Ke koncepci řecko-staroslověnského indexu. *Slavia* 60, 329–335.
- Večerka, Radoslav. 1976. Zur Periodisierung des Altkirchenslavischen. *Annales Instituti slavici*. Bd. 9. Wien — Köln — Graz. 92–121.
- Večerka, Radoslav. 1999. K periodizaci staroslověštiny. *Počátky slovanšského spisovného jazyka. Studie z dějin staroslověnského písemnictví a jazyka do konce 11. století*. Praha: UK. 97–100.
- Востоков, Александар Христофорович. 1858–1861. *Словарь церковно-славянского языка I–II*. Санкт-Петербург.

Paleoslavonic lexicography: current state and perspectives

Abstract

For the past 50—60 years the paleoslavonic lexicography has made a great progress and has gradually established itself as an independent specialized lexicographic discipline in the field of diachronic lexicography. The progressive development in this field is observed from the second half of the 19th century starting with the Miklošić's lexicon. Emphasis is on the development of the paleoslavonic lexicography in the 20th century, especially in its second half when the work is coordinated towards realization of several great projects: lexicographic processing of the oldest preserved Old Slavonic manuscripts, making a big Old Church Slavonic dictionary and a new Church Slavonic dictionary. The study gives a brief overview of the accomplished achievements, especially the dictionary of the so called canonic Old Church Slavonic texts from the 10th and 11th century. A special emphasis is put on the importance and contribution of the four volume *Dictionary of Old Church Slavonic language* for the development of the paleoslavonic lexicography. Furthermore, the situation on the work of the Church Slavonic dictionaries of different recensions is presented. The conclusion emphasizes the importance of further work in this field.

Ključne riječi: paleoslavistička leksikografija, staroslavenski, crkvenoslavenski, rječnici

Key words: Paleoslavonic lexicography, Old Slavonic, Old Church Slavonic, Dictionaries

